

ТУРКИСТОНДА ТУРК МАФКУРАСИ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

Санобар Тўлаганова,
Ф.ф.д.

Аннотация. Мақолада турк олими Тоҳир Шокирнинг турк мафкураси шаклланишида Алишер Навоийнинг ўрни масаласига бағишланган қузатишлари ўрганилган. Тоҳир Шокир турк тафаккури тарихида из қолдирган М.Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, А.Яссавий фаолиятининг Навоий даҳосига таъсири масаласига ҳам алоҳида урғу беради. Олим Навоий шахсиятини унинг ижоди билан бир бутунликда ўрганишни маъқуллайди. Олимнинг мақоласида турк тафаккури ва фикр адабиёти шаклланишида А.Навоийнинг ижоди миллат тарихида алоҳида саҳифа бўлиб қолиши очиқ берилган.

Калим сўзлар: турк мафкураси, турк тафаккури, фикр адабиёти, А.Навоий, мутафаккир.

Abstract. The article examines the role of Alisher Navoi in the formation of the Turkish ideology of the Turkish scientist Tahir Shakir. Tahir Shakir also emphasizes the influence of M. Kashgari, Yusuf Khos Hajib, A. Yassavi, who left a mark in the history of Turkish thought, on Navoi's genius. The scholar favors studying Navoi's personality as a whole with his work. It is revealed that A. Navoi's work will remain a special page in the history of the nation in the formation of Turkish thought and thought literature.

Key words: Turkish ideology, Turkish thinking, literature of thought, A. Navoi, thinker.

Алишер Навоий ижоди дунё маданияти хазинасининг ёрқин саҳифаларидан бири саналади. Улуғ шоир ижодий мероси ўзлигини англаш ва камолга етиши йўлидаги инсоният қўлга кириткан улкан ютуқларидан бири ҳисобланади. Алишер Навоий ижодига қизиқиш, унинг асарларини тадқиқ этиш ва қайтадан нашр этиш, ўзга тилларга таржима қилиш дунё адабиётшунослигида энг муҳим масалаларидан бири бўлиб, навоийшунослик илми муҳим бир соҳага айланиб улгурган. Алишер Навоий ижоди барча замон ва турли маконларда аҳли илмнинг эътиборини тортиб келган ва бу адабий тарихий жараён узок муддат давом этади.

XX асрнинг аввалида янги ўзбек адабиёти негизида миллий адабиётшунослик шаклланди. 1919 йилда Фитрат нашрга тайёрлаган “Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри” номли рисола босилиб чиқади. Китоб “Ҳайрат ул-аброр” достонидан олинган парчалардан ташкил топади. “Ўзбек адабиётидан намуналар” ҳам шу ҳаракатнинг амалий натижаларидан биридир. Туркистондаги маърифатпарварлар миллат истикболи йўлида 1921-1927 йилларда бир қанча ёшларни Германияга ўқишга юборади. Улар орасида Тоҳир Шокир (Чигатой) ҳам бўлиб, унинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Махтумқули ва Абай ижоди билан боғлиқ бир

қанча мақолалари чоп этилган. Берлинда таҳсил олиб дунё маданияти билан таншиган Тоҳир Шокир сабоқни тугатиб Туркистонга эмас Туркияга қайтишга мажбур бўлади. Ватанда бўлаётган сиёсий-мафкуравий кураш, катагон сиёсати ва юртга қайтган сабоқдошларининг аянчли қисмати унга дарс бўлади. Социлогия фанлари доктори профессор Тоҳир Шокир Розикбой ўғли умрининг охиргача Анкарада яшаб, фаолияти давомида Туркистон қайғуси, миллий рух ва миллий маданият мавзусига эътибор қаратди. Тоҳир Шокир “Ёш Туркистон” номли журналда мудир вазифасида хизмат қилади. Мазкур нашр дунёнинг турли бурчаклари: Германия, Туркия, Саудия Арабистони каби диёрлардаги муҳожирларни Туркистон билан боғлиқ янгиликлардан хабардор қилиб турган. Олим юртдан йироқда бўлса-да, аммо қалби Ватан ишқи билан банд эканлигини ижодий мероси мисолида кўриш мумкин.

Тоҳир Шокир ҳақида ўзбек матбуотида бир қанча мақолалар берилган¹. Навоийшунос олима Суйима Ғаниева томонидан Тоҳир Шокирнинг “Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий” номли мақоласи 2011 йилда “Алишер Навоий ижодида миллий мафкура” номи остида ўзбек китобхонига ҳавола қилинган. 2022 йилда фидоий ва заҳматкаш олим Сирожиiddин Аҳмад томонидан Тоҳир Шокирнинг “Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий) номли китоби нашр этилди”. Олим сўзбошида Тоҳир Шокир ҳақида қисақача маълумот бериб, унинг танланган мақолалари ҳақида шарҳ бериб ўтган.

Олим ҳазрат Навоий ижодига бағишланган мақоласида икки муаммони очиб беришни мақсад қилади.¹ Туркистонда турк мафкураси. 2. Алишер Навоий ижоди ва туркий тафаккур масаласи. Олим Навоий феноменини очиб беришда туркий тафаккурнинг қадим илдизларига назар солади. Муаллиф таъкидлаганидек, “Алишер Навоийнинг миллий турмуш ва тарихимиздаги ўрнини бир даражага қадаргинада ойдин кўра биламиз учун миллий мафкурамиз, турмушимиз, адабиётимизнинг унга қадар кечирганларини” эслаб ўтиш лозим. Улуғ шоирнинг миллат тарихидаги ўрни ҳақида шундай ёзади “...бир чоғда миллий кураш байроғини ўртага чикқан, миллий тил ва турмушимизни таҳликадан кутқорган мутафаккир, буюк турк шайхи Аҳмад Ясавий бўлса, унга тўлуқ форум (форма)ни бериб муваффақият тожини кийдириб кетган-да Алишер Навоий эди”².

Олим турк улуси ва турк руҳи масаласи кесимида Туркистон тарихига назар солади. Туркистондаги туркликнинг Навоийгача бўлган маданий ва

¹ Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. **Шарқ юлдузи. 1992 йил, 10-сон; Алижонов М. Ватанга қайта олмаган Чигатой хикояси.** <http://oyina.uz/kiril/article/2048>.

² Тоҳир Шокир. Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафкураси ва Алишер Навоий). Тошкент.; 2022. Info Capital Group. B.16.

адабий даврининг йирик полотнасини яратади. Исломдан олдинги даврда халқ оғзаки ижодидан ташқари ёзма манбаларни Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғоти-т-турк” асари мисолида далиллайди: “миллий тарихимизнинг у даври сўнг асрлариндан бири саналуви лозим келган “Қутадғу билиг” ўзи бу жиҳатдин ҳеч бир шубҳага йўл қолдирмаслик бир шаклда қаятиятла исбот этмакдадир.”³ Олим “Қутадиғу билиг”ни *миллий руҳ ва миллий тафаккурнинг тимсоли* деб баҳолайди. Навоийгача бўлган даврни Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий ижоди орқали кузатиб, миллий тил, миллий санъат, турк завқи қайғусида фикр юритиб “турк ҳарси ётлашмоқ таҳликаси остина туша бошлагон ондаёқ бу тил ва ҳарснинг она юрти Туркистонда уни қўримоқ қайғуси” бошланди. Муаллиф Туркистонда араб халифати, тил сиёсати, динда миллийлашиш, мулоқот ва илмий тил араб тилига айланиб қолиш масаласи доирасида туркликни “қўришга” хизмат қилган адиблар меросини юқори баҳолайди. Олим “араблик таъсирини маъруз қолгон халқлар форслар” дея тарихдан сабоқ чиқаришга ундайди. Форслар миллий қадриятлари негизда исломни миллийлаштиришга эришган халқлардан бири эканлигини таъкидлайди. Туркий қавм араб ва форс тили босими остида ўз руҳидан узоқлашиб кетаётган паллада Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавийнинг “кураш байроғини” кўтариб чиққанига ишора қилинади. Олим яна бир масалага эътибор қаратди. Ўрта Ислом маданияти даврида илм билан машғул бўлган “Туркистон турк фикр ва билим эрлари” бу кунда араб уламиси ёки олими сифатида тан олинади, дея куюнчаклик билан ёзади. Ёки форс “фикр адабиётини яратқон буюк турк қоблиятлари бу кун ажам” саналади. Араб ва форс фикр адабиётига эътибор қаратилса, “энг буюк ҳисса биз туркларга тушгани”ни олим мисоллар асосида кўрсатади. Ислом маданиятининг улуғлари Форобий ва Ибн Сино туркистонли турк эканлиги, ҳатто арабларга тилшуносликни ўргатган “возеъ лисон” ҳам турк эканлиги турк тафаккури илдизлари қадимга бориб уланишини тасдиқлайди. Навоийгача бўлган даврда форс тилининг таъсири ўсиб “миллий руҳ, миллий анъана, миллий ҳарс унсурларини” ўзига қарам қилиб олган эди. Мақолада турк саройлари “тамомила форсланди”, “ёт зеҳният” барча соҳани қамраб олганлиги, чингизийлар, салжукийлар давридаги туркийларнинг ижтимоий мавқе ҳақида сўз боради.

Турклик руҳи, турклик фикр ҳазрат Навоийгача бўлган даврда тарихда қандай тўлқинларга учраганлигини муаллиф кичик мақола мисолида ёритиб

³ Тоҳир Шоқир. Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафкуриси ва Алишер Навоий). Тошкент.; 2022. Info Capital Group.B.17.

беради. Навоийнинг ижодкор сифатида бўй кўрсатишида темурийларнинг хизматига ҳам алоҳида эътибор қаратади. Олим шоирни Туркистон туркчилигининг исломиятдан кейинги “буюк миллатчиси ва бу кунги миллатчилигимиз негизини то у замон солиб бериб кетганбир мутафаккир мафкурачи ва курашчан миллатчи” деб атади. У буюк файласуфни “Турк улуси” таъбирини қайтадан Туркистон турк саройи адабиётига киритишга муваффақ бўлди деб ёзади. Навоий форс маданияти босими остида исломий ақида масалаларига ҳам жуда хушёрлик билан муносабатда бўлади. Олим диний жамоат масаласи ва миллий маданият орасидаги фарқни айтиб ўртага “қўйган ва уни илмий мафҳумда изох этишга илк урунғонда Навоийдир” дея улуғ шоир фаолиятининг ижтимоий-маърифий томонларига урғу беради. Темурийлар даврида турк саройида миллий туйғуни қониқтирарлик даражада миллийлашиб “етмаган бўлуви керакки Навоий энг кўп ғайратини бу майдонда сарф этди”. Темур даврида “турк тили форс тилига қарши зафар қозонимишдир” деб ёзади муаллиф. Олим А.Навоий даҳосининг тарих сахнасида чиқишида қандай омиллар хизмат кўрсатганлигини асосли ва мантиқли далиллар ёрдамида очиб беради. Навоий маънавий шахсиятини амирлик, вазирлик ҳамда санъаткорлик нуктаи назаридан таҳлил қилади. Муаллиф шоир ижодий меросини тадрижий сурада изохлашга ҳаракат қилади. Навоийнинг форс тилида машхур бўлган асарларга манзума тарзда туркона ёзган битиклари номма-ном саналади. “Достони Баҳромгўр ва ё “Сабъаи сайёра” Низомийнинг “Ҳафт пайкар” ном асарина туркча назирадир”. Навоий диний ҳукмлар масаласида ҳам қайсий тартибни мезон билган. “Арбаъин”, “Сирож ул муслимийн”да исломий асосларни туркчада ёзиб, “халқни динлаштирув ва диний миллийлаштирув” назариясини Яссавийдан сўнг шараф билан давом эттирди, деб таъкидлайди.

Алишер Навоий камтарлик билан “фикр адабиёти устозларини ҳурмат ила “ёзийларини таржума” деб қайд этади. Бу эса ёт зеҳнлиларга қўл келаб сўзни турли маънода қўллаб шоирни камситишга ҳаракат қилишди. Бертельс “Матик-ут-тайр” ва “Лисон-ут-тайр”ни қиёслаб шундай хулосага келади. “Аттордаги латиф фантазий (фантазия) ерина Навоийда мантиқ кечди. Атторда ўлдуқча заиф кўринган дидактик тамойили Навоийда даҳо кучлу, даҳо сарих (аниқ, ойдин) кўрунди” дея орадаги айримани очиб берганлигини олим мисоллар ёрдамида ёритиб беради. Навоий турк “руҳина уйғун ахлокий-фалсафий” асарлар ёзиб “форс руҳина, риндий фалсафа”га эргашмади. Шоир бутун фаолияти давомида миллий мафкурани шакллантиришга, “турк руҳи, турк ранги, турк фикр адабиёти” ни “якқалам” қилишга интилди ва муваффақият қозонди. “Иймони заифлашиб кетган сарой доираси мияларини тозалаб тўғру

миллий йўлга солмоқчи” бўлди ва мақсадига етди. Навоий “Муҳокамат ул луғатайин” асарида икки тилни қиёслаб, форс тилини камситмаган ҳолда “илмий ҳақиқат” орқали турк тилининг имкониятларини асослаб берди.

Олим Алишер Навоий турк тилини “ёт таъсирдан тозаладиғи”, турк санъати ва турк маданиятини “ҳақирликдан қуртариб” мавқеини кўтаришга хизмат қилди. Шоир асарлари билан танишиш истагида ўзга тилдаги олимлар унинг асарлари орқали турк тили оҳанглари билан танишди. Навоий турк тафақури ва миллий туйғуларни асарларига сингдирган улуғ мутафаккир сифатида миллат тарихида алоҳида саҳифа бўлиб қолади. Тоҳир Шокирнинг мазкур мақоласи фикр изчил тарзда берилиши, мантиқий мушоҳадаги бойлиги билан аҳамият касб этади. Олимнинг Навоий шахсиятини бутун қирралари билан очиб беришга қаратилган ёзилмаси навоийшуносликда ўзига хос ўрин тутади.

Фойданилган адабиётлар:

1. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. Шарқ юлдузи. 1992 йил, 10-сон;
2. Алижонов М. Ватанга қайта олмаган Чигатой ҳикояси. <http://oyina.uz/kiril/article/2048>.
3. Тоҳир Шокир. Танланган асарлар. (Туркистонда турк мафқураси ва Алишер Навоий). Тошкент.; 2022. Info Capital Group.